

Лев КУДРЯВЦЕВ

ІВАН ГОНТА

Становище в Україні у другій половині XVIII ст. було складним, непередбачуваним (особливо в період страшної уманської трагедії). Цей період недостатньо досліджений істориками. Мемуаристи залишили нам лише яскраві картини пожеж, убивств і погромів, що супроводжували трагедію, але про причини, що викликали її, не згадують або ж говорять про них припущеннями.

Однак історичні дослідження й факти відкидають усілякі припущення. Тому відомості про Івана Гонту ми використовуємо з архівів, записок і спостережень його сучасників — шляхтичів і духовних осіб польської національності, — які ставилися з надзвичайною ненавистю до колишнього уманського сотника. Інших даних в історії України майже не збереглося.

Іван Гонта був хоч і з селянського роду, але заможною людиною і користувався особливою милістю володаря Умані, воєводи Салезія Потоцького. За однією версією, він народився в селі Росошки, що належало Потоцьким, за іншою, менш достовірною, — десь на Поліссі. У 18-літньому віці Гонта нібито вчинив якийсь злочин, за який був засуджений до шибениці, але управитель маєтками Потоцького Младанович домігся помилування, а потім зарахував юнака в уманську надвірну міліцію, сформовану з осілих місцевих селян. Згодом майбутній гайдамака обійняв посаду старшого сотника. До 1768 р., моменту трагедії, йому виповнилося десь 28 років. На той час він вже мав чотирьох дочок і сина.

Гонта був козаком показним, гарним. Він не тільки розмовляв, а й грамотно писав по-польськи, був добре вихованим, його часто сприймали за шляхтича. Завдяки цим якостям Гонту, незважаючи на селянське походження, було визнано у місцевому колі польської громади. Особливо прихильно до нього ставився уманський воєвода Салезій Потоцький.

За встановленим звичаєм, щорічно 300 козаків з надвірної уманської міліції під проводом сотника вирушали до резиденції воєводи як придворна сторожа. Цим Гонта звернув на себе ще більшу увагу Потоцького і став його улюбленцем й довіреною особою. Він одержав від воєводи грамоти, за якими дістав у довічне володіння два села — Росошки й Орадовку, які приносили великий щорічний дохід. Крім того, Потоцький звільнив Гонту і його сотню від полковників-шляхтичів, що командували уманською міліцією, і підкорив владі Младановича, що викликало заздрість поляків з адміністрації Умані. Проте вони поводитися із сотником досить шанобливо. Але Гонта не поривав зв'язку з простим народом, будучи його вихідцем. Ревно ставився і до православної віри й на свої гроші спорудив для громади церкву в рідному селі.

У 1768 р. Гонті судилося зіграти трагічну роль в історії краю. У лютому того року «вибухнула» Барська конфедерація. Конфедерати, зайнявши значну частину воєводств, почали вимагати із землевласників на підтримку конфедерації і гроші, і провіант.

Незабаром в Умані вийшов універсал, який вимагав зібрати конфедератам 30 тис. злотих, фураж й три тисячі озброєних солдатів, і загрожував суворим покаранням у

разі невиконання. Потоцький боявся, що у випадку відмови його уманські володіння будуть зруйновані конфедератами, і тому обіцяв завербувати необхідну кількість війська із шляхти, озброїтися за її рахунок і кинути на допомогу конфедератам. У той же час він наказав розташувати уманську міліцію табором біля річки Синюхи вздовж російського кордону і встановив зв'язок з київським військовим губернатором Воейковим, який на прохання Потоцького давав змогу уманським козакам відступити за кордон, у випадку, якщо конфедерати займуть Умань.

Не довіряючи в цій справі шляхтичам, що симпатизували конфедерації, Потоцький розпочав листування з Гонтою. Один з таких листів воєводи було перехоплено Младановичем. У ньому розкривалися плани їхніх дій проти конфедератів.

Тим часом Младанович та інші урядники в Умані, бажаючи надати допомогу конфедерації й формально виконати розпорядження Потоцького, наказали полковникам-шляхтичам пильно стежити за козаками, а особливо за Гонтою. Вони обклали селян Уманщини важким податком і за отримані гроші добували зброю й заготовляли обмундирування. До Младановича з'їжджалися місцеві шляхтичі на таємні ради, але чутки про це дійшли до Потоцького, і він зважився відправити довірену особу для перевірки дій свого управителя. Втім, його вибір був зроблений невдало.

Прибувши до Умані, «перевіряючий» підкорився впливу Младановича і шляхти. Замість того, щоб утримати їх від дій на користь конфедерації, він повідомив їм подробиці про зв'язки воєводи з Гонтою. Ця звістка вкрай схвилювала шляхтичів. Обурюючись, що Гонта протидіє їхнім задумам, вони вирішили усунути його, а то й стратити, й почали зводити клеми. Доносили, що він умовляє козаків вступити в угоду з гайдамаками, проводить таємні наради із «закордонними особами», зраджує інтересам шляхти й козаків. Звичайно, на підставі цих обвинувачень Гонту не можна було притягти до відповідальності, судити, а тим більше стратити. Та й усе те потрібно було довести. Але Младанович вийшов зі скрутного становища хитрістю: розпорядився накрити стіл на честь Гонти і пояснив усю справу непорозумінням. Гонті запропонували скласти із себе чин сотника й залишити міліцію. А він не мав наміру покинути службу, і за ним продовжували стежити...

Наприкінці травня в Умань надійшли перші звістки про появу гайдамаків у районі Чигирини. Але цього разу гайдамацький напад переріс у загальне селянське повстання. Налякана шляхта втекла під захист фортець: Білої Церкви, Лисянки й Умані. Через паніку Младанович наказав замкнути міські ворота й не пропускати нікого без ретельного огляду, відправив довірених осіб у Бендери для закупівлі у турецького паші пороху і ядер. Навколо міста розставив сторожу й нарешті зважився пустити в хід козацьку міліцію. Младанович наказав козакам Гонти виступити в похід, незважаючи на постійні його побоювання щодо їхньої вірності.

Виступивши з Умані, міліція пішла в напрямку Звенигородки, бо стало відомо, що Залізняк узяв Смілу і звідти йде на Умань. Тим часом кількість утікачів, що шукала порятунку в Умані, зростала. Після виступу з міста міліції до Младановича дійшла звістка від шляхтичів про з'єднання Гонти із Залізником у Звенигородці. Тому було вирішено якомога швидше відкликати Гонту назад і відрубати йому голову. «Я не можу цього зробити, — відповідав Младанович, — не тому, що Гонта в милості у пана, а тому, що в мене немає точних доказів його провини!»

А тим часом страшна гроза наближалася. Гайдамаки взяли Лисянку й перебили шляхтичів. Місцева козацька міліція приєдналася до них, і вони вирушили на Умань. На шляху Залізняк сповіщав усіх, що він почав похід на підставі указу імператриці: відновити козацтво з наміром вигнати усіх панів з України, Подолії й Волині. Після взяття гайдамаками Соколівки до містечка підступила уманська міліція й зупинилася поблизу на нічліг. Тут між Залізником і Гонтою почалися переговори. Невідомо, чим керувався Гонта, зважившись примкнути до його руху. Звичайно, чутки про уявну грамоту імператриці були занадто наївними, щоб вплинути на нього. Важко також припустити, що інструкції, дані Гонті Потоцьким, могли спонукати його до участі в русі гайдамаків. Швидше за все можна припустити, що в переговорах із Залізником він переконався: той підняв повстання в ім'я здійснення заповітних народних ідеалів — відновлення козацтва, вигнання панів. А тому вважав своїм обов'язком примкнути до загальнонародної справи.

Наступного ранку гайдамаки вирушили в напрямку Умані, назустріч їм йшли місцеві козаки. На шляху вони за наказом сотників зупинилися і ті звернулися до полковників-шляхтичів з промовою, щоб вони забиралися геть. На очах в усіх Гонта й Залізняк привітали один одного. Після цього обидва війська, об'єднавшись, кинулися на табір, розташований поза міськими укріпленнями, почався бій...

...Озброїлася й шляхта, слуги, учні базиліанського училища розпочали гарматну стрілянину, яка тривала 30 годин. Запаси пороху й картечі закінчились. У місті не стало води. Крім того, всі солдати гарнізону, слуги й арештанти, що утримувалися у в'язниці, втекли до Гонти. Младанович утратив надію на успіх й умовив купців відправити Гонті й Залізнику в подарунок кілька возів дорогих матерії, згодом почав переговори про умови капітуляції...

Наступного дня Гонта, прив'язавши білу хустку до списа, під'їхав до воріт. Він вимагав відкрити їх, і Младанович виконав цю вимогу. Управитель вийшов назустріч Гонті в супроводі міщан, які несли хліб і сіль... Та розпочалася кривава розправа, відома під назвою «Уманська різанина».

Мемуаристи вважають, Гонта хотів пом'якшити розправу. Історики не наводять випадків убивства, вчиненого Гонтою. Навпаки, їхні розповіді свідчать про його зусилля врятувати як окремих осіб, так і цілі групи шляхтичів. Бажаючи відгородити від розлютованої юрби дітей і жінок, він наказав відвести їх у церкву.

Нарешті, коли різанина припинилася, Гонта наказав вивести на вулицю усіх, хто ховався під час погрому, й оголосив, що їхньому життю не загрожує більше небезпека. Він розпорядився очистити місто від трупів. Факти, подібні наведеним у мемуарах, незалежно від волі їхніх осіб, відновлюють людський образ ненависного шляхтичам уманського сотника. Погром тривав два дні, і нарешті пристрасті вляглися. Потрібно було приступити до наведення порядку в краю. Про діяльність Гонти протягом трьох тижнів, що минули після взяття Умані, збереглися досить мізерні факти.

У цей час було вжито заходів щодо подальшого поширення руху селян. Із них формувалися загони, їх направляли на Брацлавщину, на кордони Подолії і Полісся, аби вигнати або знищити шляхтичів. В Умані скликали раду для вибору військового старшини. За козацьким звичаєм проголосили: Залізняка гетьманом, а Гонту уманським полковником.

Частина козацьких загонів зайняла Умань, інша була виведена за місто в табір. Гонта намагався підтримувати у війську бадьорість духу. Він розділив між козаками багату здобич, піклувався про постачання харчів. Гонта усвідомлював усі труднощі

відродження козацтва, був неспокійний і говорив: «Брати! Сумніваюся, чи піде на добро почата справа».

Сумніви Гонти справдилися значно раніше. Російський уряд вирішив узяти участь у наведенні порядку в цих областях, що належали Польщі, і дав інструкції генералові Кречетнікову, який відправив до Умані полк донських козаків під керівництвом полковника Гур'єва, щоб утихомирити повстанців.

Гур'єв прибув до Умані й розташувався поблизу табору Залізняка. Налагодив приятельські стосунки з організаторами повстання, відвідував їх, пропонував план спільних дій проти конфедератів, обіцяв допомогу у вигнанні шляхти з Волині. Такі відносини тривали декілька днів, поки до Гур'єва не надійшло підкріплення. Тоді він улаштував «бенкет» для всього війська й наказав донцям ретельно пригощати українців і в той же час непомітно заволодіти складом їхньої зброї, забрати коней. Гонту, Залізняка й інших козацьких старшин запросили до намету Гур'єва. За його умовним знаком в намет увійшли озброєні донці, які кинулися на гостей і зв'язали їх. У ту ж хвилину піхота зімкнула ланцюг і разом з донцями кинулася на козаків. Їх закували в кайдани. Багато хто встиг утікти, решта намагалася захищатися, але марно. До ранку табору українців не стало, а 900 бранців перебували вже у полоні в Гур'єва.

Після декількох днів жорстокого полону Гур'єв передав Гонту разом з іншими бранцями на Київщину, під варту загону польського війська. Потім вони були перепроваджені в головну військову квартиру, що в околиці Могильова на Дністрі. Тут полонені протягом місяця очікували майбутнього судового процесу, поки начальник польського війська спілкувався з польським королем.

Головним начальником військових сил, які Польща розмістила в Південно-Західному краї, був ловчий коронний Ксаверій Браницький, особистий друг короля Станіслава Понятовського. Тим часом, хоч і проти своєї волі, йому довелося судити цих полонених. Як видно з листування Браницького з королем, що дійшло до нас, він був людиною для свого часу ліберальною й гуманною, не поділяв фанатичних поглядів шляхти й відчував відразу до жорстокої розправи.

Однак доля полонених була вирішена. Браницький, поступаючись перед громадською думкою шляхтичів і не знаходячи підтримки у короля, призначив військово-судову комісію, яка визначила: повісити 700 повстанців у різних селах і містах Південно-Західного краю, а їхні проводирі піддавалися «для прикладу найжорстокішій страті» (за висловом Браницького).

Серед ватажків, страчених для прикладу, перше місце займав Гонта. Комісія винесла йому вирок: страчувати протягом 14 днів, у перші десять кат повинен щоденно знімати з його спини смугу шкіри, на 11-й день відрубати обидві ноги, на 12-й обидві руки, на 13-й вирвати серце й нарешті на 14-й відрубати голову. Потім частини його тіла повинні бути прибиті до шибениць, виставлених у 14 містах України. Браницький «пом'якшив» цей вирок тим, що наказав обезглавити Гонту на третій день і продовжувати виконання подальшої страти... А сам, не змігши винести цього видовища, виїхав з табору в Кам'янець, звідки й надіслав рапорт королю (13.08.1768 р.).

Про останні хвилини Гонти залишилося кілька розповідей. У них повідомляється, що Браницький дозволив духовним особам відспівати його перед смертю. Очевидець описує ці події так: «Гонта вийшов на місце страти веселим і спокійним, начебто йшов до кума на хрестини. Кат відірвав йому смугу шкіри, кров бризнула, але обличчя

гайдамаки не змінилося. Відірвали другу смугу шкіри. І тоді Гонта сказав усім: «Говорили, що буде боліти, а ні крихти не болить!» Дивна сила волі!

Так трагічно, у страшних муках, загинув герой і вірний син України. Таку холоднокровність і самовладання під час мученицької варварської страти могла зберегти лише людина, глибоко переконана у правоті своєї справи й у чистоті принципів, що керували нею. Наш народ пам'ятає лицаря, хоча з тих трагічних днів минуло стільки десятиліть! Його ім'я служило символом звільнення з панської неволі і на Волині, і на Уманщині. Згодом ходили чутки про те, начебто пізніше керівником народного руху був син Гонти, який після втечі ховався десь на Волині.

Що стосується Залізняка і 73 його побратимів, то їх судили і відправили на заслання до Сибіру. Дорогою вони втекли, але були схоплені знову й повторно відіслані на каторгу.